

प्रा.डॉ. दिनेश हिमतराव पाटील

सहयोगी प्राध्यापक

कला व विज्ञान महाविद्यालय भालोद

प्रस्तावना -

महाराष्ट्रातील उत्तर महाराष्ट्र अर्थातच खानदेश हा प्रांत केळी, कपाशीने जसा समृद्ध झालेला आहे .तसाच प्राचीन काळापासून आजपर्यंत प्रतिभा संपन्न साहित्यिकांच्या साहित्याने वैचारिक भरणपोषण झालेला हा प्रांत आहे. खानदेशच्या भूमीला प्रतिभा संपन्न साहित्यिकांची, विचारवंत ,प्रबोधनकारांची वैभवशाली अशी परंपरा लाभलेली आहे . रामायण व महाभारतकार अनुक्रमे वाल्मीक ऋषी व महर्षी व्यास यांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेली ही भूमी आहे. आधुनिक मराठी कवितेचे जनक केशवसुत , बालकवी ,गझलकार माधव जुलियन ,मर्ढेकर , विनायक, साने गुरुजी, खानदेश कन्या बहिणाबाई चौधरी ,पुरुषोत्तम पाटील, त्र्यंबक सपकाळे ,वाहरू सोनवणे, प्रकाश किनगावकर, अशोक कोतवाल, कृष्णा पाटील, राजा महाजन ,वा.ना. आंधळे, शशिकांत हिंगोणेकर, यांच्यासारख्या कवींची परंपरा खानदेशला लाभलेली आहे.

साहित्याच्या दृष्टीने समृद्ध असणाऱ्या खानदेशच्या भूमीत निसर्ग कन्या, खानदेश कन्या म्हणून ज्यांचा नामोल्लेख केला जातो. अशा प्रतिभासंपन्न कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झाली. अर्थातच ज्या समाज जीवनात कुटुंबात साहित्यिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण होते. त्याचा प्रभाव आपल्या साहित्यातून कळत नकळत उमटत असतो. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांचा जन्म आसोदा येथील वारकरी संप्रदायाची परंपरा लाभलेल्या कुटुंबात झाला. वारकरी संप्रदायाचे, वारकरी संतांचे मानवतावादी, समतावादी विचार संतांच्या साहित्यातील मूल्य संस्कार ,संतांच्या साहित्यातून व्यक्त होणारी आत्मनिर्भरता या सगळ्या गोष्टींचे बाळकडू कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांना लहानपणीच बाप महाजन व आई भिमाई यांच्याकडून तसेच गावात नित्यनियमाने होणारे भजन ,कीर्तन ,वारी सोहळा यातून मिळत गेले.विवाहा नंतर सासरी म्हणजेच जळगावला आल्यानंतर जळगाव येथील श्रीराम मंदिर संस्थान येथे नित्यनियमाने होणारे भजन, कीर्तन, वारी सोहळा यात सहभागी व्हायच्या. साहजिकच वारकरी संप्रदायाची तसेच संत साहित्याची प्रगल्भ विचारधारा त्यांनी आत्मसात केली. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या साहित्यातून निसर्ग ,प्राणी सृष्टी, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान ,मानवता या मूल्यांसोबतच आत्मनिर्भर दृष्टिकोन व्यक्त होताना दिसतो. संत साहित्याचा अंगीकार केल्याने संतांच्या सहवासाने वाढलेला आत्मविश्वास, आत्म सन्मान यातूनच संत जनाबाई यांनी ज्याप्रमाणे तत्कालीन समाज व्यवस्थेला विशेषता स्त्री वर्गाला आत्मनिर्भर होण्यासाठी 'स्त्री जन्म म्हणवूनी न व्हावे उदास' हा मोलाचा संदेश दिला. बहिणाबाईंच्या जीवनात संसारात अनेक सुखदुःखाचे प्रसंग निर्माण झालेत मात्र संकट समयी घाबरून न जाता आत्मनिर्भरपणे संकटांचा सामना करण्यासाठी आपण नेहमी सज्ज असले पाहिजे. असा प्रबळ आत्मविश्वास बहिणाबाईंच्या व्यक्तिमत्त्वातही निर्माण होतो. याविषयी कवयित्री बहिणाबाई चौधरी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून समाज जीवनाला निर्भयपणे मार्गदर्शन करतात. सदर शोधनिबंधात कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातून व्यक्त होणारी आत्मनिर्भरता याचा आढावा घेणे अपेक्षित आहे.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यातील आत्मनिर्भरता :-

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांनी सामाजिक आशयाच्या, निसर्गाचे वर्णन करणाऱ्या, अध्यात्म व तत्त्वज्ञान, कृषी संस्कृतीचे चित्रण, विविध व्यक्ती चित्रण तसेच जीवनविषयक तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या कवितांची निर्मिती केली आहे. वारकरी सांप्रदायिक संतांच्या मानवतावादी, समतावादी, नैतिक अधिष्ठान असणाऱ्या मूल्यांवर व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झालेल्या संत जनाबाई प्रारंभीच्या काळी नामयाची, संतांची दासी म्हणवून घेण्यात धन्यता मानतात. मात्र जसजसं समाज व्यवस्थेत वावरताना त्यांचे अनुभव विश्व संपन्न होत जातं तसं त्यांचे व्यक्तिमत्व प्रगल्भ होते. संतांनी दिलेली आत्मसन्मानाची, स्वाभिमानाची व निर्भयतेची शिकवण यातून जनाबाई पंढरीच्या पांडुरंगाला आणि तत्कालीन समाज व्यवस्थेला प्रश्न विचारते. निर्भयपणे सुखदुःखाला सामोरे जाते. एक स्त्री असूनही संत जनाबाई ज्या निर्भयतेने आपल्या काव्याची मांडणी करतात. ती निर्भयता वाचक, समीक्षक तसेच व्यवस्थेला आचंबित करणारी अशी आहे. संत जनाबाई यांच्यावर व्यवस्थेने केलेला अन्याय, अत्याचार याला वाचा फोडण्यासाठी पंढरीच्या पांडुरंगाला उद्देशून त्या म्हणतात,

"डोईचा पदर आला खांद्यावरी।
भरल्या बाजारी जाईन मी ॥
हाती घेईन टाळ खांद्यावरी विणा।
आता मज मना कोण करी।।
पंढरीच्या पेठे मांडीयेले पाल।
मनगटावर तेल घाला तुम्ही ॥
जनी म्हणे देवा मी झाले वेसवा।
रिघाले केशवा घर तुझे।।१

स्त्रियांचा जन्म मिळाला आहे. म्हणून आपण उदास न राहता आत्मसन्मानाने जगायला शिकलं पाहिजे .हा मोलाचा संदेश अन्याय, अत्याचार सहन करून पिढ्यान् पिढ्या आयुष्य गुलामीत घालणाऱ्या स्त्रियांसाठी निर्भरता निर्माण करणारा आहे. डोक्यावरून पदर घेणार नाही. घरात बसून राहणार नाही .भर बाजारात जाईन. स्वतःचं पाल मांडून बसेल. माझ्या या गोष्टी तुम्हाला आवडत नसतील तर तुम्ही मनगटावर तेल घालून खुशाल बोंबलत बसा. तुम्ही मला वेश्या आणि घरनिधी म्हणाला तरी चालेल. मी जाणून बुजून विठ्ठलाचे घर निघालेलीच आहे. असं जनाबाई आपले अभंगातून ठणकावून सांगतात. जनाबाई विठ्ठलाला शिव्या देते. आपला हट्ट पुरा करून घेते .ज्ञानदेवाला अभंग लिहिण्याचा आदेश देते. हे जनाबाईचे विद्रोही रूप खऱ्या अर्थाने स्त्री वर्गामध्ये आत्मनिर्भरता निर्माण करण्यासाठी मोलाचे आहे.

मानवी जीवनात नीतिमूल्यांना फार महत्त्व आहे. बहिणाबाई आपल्या काव्याच्या माध्यमातून सुसंस्कारांची, नीती मूल्यांची जोपासना करण्याचा संदेश देतात. स्वतःला कमकुवत ,दुर्बल व अबला समजणाऱ्या स्त्रियांना 'स्व' बळावर उभे राहण्याची ताकद व प्रेरणा बहिणाबाईंची कविता देते सांसारिक जीवन म्हटल्यावर सुख दुःख ,चढ उतार येणारच आहेत. आपल्या वाट्याला आलेल्या परिस्थितीला सामोरे जाऊन संकटाचा सामना करता आला पाहिजे. स्वतःच स्वतःचा आधार होता आलं पाहिजे .हे ज्याला जमलं तोच आत्मसन्मानाने व स्वाभिमानाने जगू शकतो. अन्यथा आयुष्यभर दुसऱ्यावर अवलंबून राहिले तर परावलंबी जीवन जगावे लागते. स्त्री वर्गाने स्वतःला कमकुवत न समजता आत्मसन्मानाने, निर्भयपणे कसं जगावं हा संदेश बहिणाबाई स्वतःच्या जीवनावर ओढवलेल्या प्रसंगातून देतात.

"जरी फुटल्या बांगड्या, मनगटी करतुता
तुटे मंगयसूत्र,उरे गयाची शपथा।।"२.

पती निधनानंतर बहिणाबाईंच्या वाट्याला आलेले दुःख .या दुःखातून मार्ग काढत स्वतःच स्वतःला आधार देतात. तसे पाहिले तर समाज व्यवस्थेनुसार 'स्त्री' ही पुरुषाची सावली असते. झाड निघून गेल्यावर मागे सावली उरते. त्या सावलीला अर्थ राहत नाही. पण बहिणाबाई स्वतःच्या मनाची समजूत काढतात. स्वतःच्या जीवाला सांगतात ,पतीदेव देवा घरी गेले तरी दोन लाल डोक्यांसमोर आहेत. म्हणून रडू नकोस तुला नाहीतरी रडायची फार सवय आहे .कुंकू गेला तरी कुंकूवाखालचे गोंधन उरले आहे. तेच तुला धीर देईल. बांगड्या फुटल्या तरी मनगटातले कर्तृत्व सरले नाही. मंगळसूत्र तुटले तरी प्रेमाचे सूत्र, गळ्याची शपथ नेहमीच तुला धीर देत राहिल. आजूबाजूच्या महिला बहिणाबाईंना भेटून सहानुभूती व हळहळ व्यक्त करतात. वास्तविक संसारात पती हा स्त्रीचा खरा आधार असतो मात्र पतीच्या अकाली निधनानंतर स्त्रीने खचून न जाता आपले दुःख बाजूला सारून मुलाबाळांचा आधार झाले पाहिजे. कितीही मोठे संकट असलं तरी आपण खंबीरपणे तोंड दिलं पाहिजे. स्वाभिमान व आत्मविश्वास कसा जपावा हे बहिणाबाई अगदी साध्या साध्या शब्दातून आपल्या काव्याच्या माध्यमातून व्यक्त करतात.

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांनी वारकरी संप्रदायाचा अध्यात्माचा साहजिकच कर्म सिद्धांताचा आपल्या जीवनात अंगीकार केल्यामुळे स्वतःच्या कष्टावर ,प्रामाणिकपणावर, नैतिक मूल्यांवर ,मानवतेवर त्यांचा नितांत श्रद्धा भाव होता. अंधश्रद्धा अनिष्ट रूढी परंपरा याचा त्यांनी तिरस्कार केलेला आहे. कर्मकांड, भुताटकी ,नशीब, ज्योतिष यासारख्या गोष्टींवर अवलंबून राहिलं तर समाज कमकुवत होतो. परावलंबी होतो. स्वतःवरचा त्याचा विश्वास उडतो. म्हणून संतांनी दिलेली कर्म सिद्धांताची, श्रममूल्यांची शिकवण बहिणाबाई आपल्या काव्यातून देतात .आणि समाजाला आत्मनिर्भर व्हावे हा संदेश देतात बहिणाबाई म्हणतात , "नको नको रे ज्योतिषा नको हात माझा पाहू माझं दैव माले कये माझ्या द्वारी नको येऊ।।"३ स्वतःचे नशीब, स्वतःचे कर्म ,कर्तबगारी आणि परमेश्वरावर असणारा ठाम विश्वास

अशा व्यक्तीला ज्योतिषाची व कोणाच्या खोट्या आधाराची गरज वाटत नाही. परावलंबी राहणे अशा व्यक्तीला आवडत नाही. साहजिकच स्वयंशिध्द व आत्मनिर्भर होण्याचा संदेश बहिणाबाई समाज मनाला देतात.

आपले सर्व वैभव सोडून अर्थातच माहेर सोडून स्त्री वैवाहिक जीवनात प्रवेश करते. माहेराचा विरह आणि सासरी होणारा त्रास, कष्ट, अवहेलना यामुळे होणारे दुःख कमी व्हावे, जीवन सुसह्य व्हावे, यासाठी स्त्री नेहमीच माहेराचे वैभव, माहेराची समृद्धी, आई-वडिलांचे मोठेपण याचे वर्णन करत राहते. स्त्री जीवनाचा त्याग, समर्पण व कर्तृत्वाचा लेखाजोखा मांडतानाच स्त्रियांकडे वाईट नजरेने तुच्छतेने पाहणाऱ्या लोकांना वास्तवतेची व मानवी मूल्यांची जाणीव बहिणाबाई करून देतात. स्त्री वर्गाची नेहमीच हेटाळणी करणाऱ्या पुरुषसत्ताक व्यवस्थेला बहिणाबाई ठणकावून सांगतात. आणि स्त्रियांचा आत्मसन्मान कसा राखला जाईल याची नेहमीच काळजी घेतात. माहेर आणि सासर यातला फरक किंवा अनुभूती स्त्रीलाच असते. योगी आणि सासुरवाशीन या कवितेत बहिणाबाई म्हणतात, " देरे देरे योग्या ध्यान / ऐक काय मी सांगते। / लेकीच्या माहेरासाठी / माय सासरी नांदते।। / देव कुठे देव कुठे / भरीसनी जो उरला।। / अरे उरीसनी माझ्या माहेरात सामावला।।. "४ स्त्री जीवनाचे निरंतर सत्य आपल्या काव्याच्या माध्यमातून बहिणाबाईंनी व्यक्त केलेले आहे. स्त्री जीवनाला अर्थ प्राप्त करून देणारे हे तत्त्वज्ञान कालातीत स्वरूपाचे आहे. स्त्री वर्गाची अवहेलना करणाऱ्या व्यवस्थेला वास्तवतेची जाणीव करून देणे तसेच स्त्री वर्गाच्या ठिकाणी आत्मनिर्भरता निर्माण करणे यासाठी बहिणाबाईंचे काव्य मोलाचे ठरणार आहे. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्याची उंची व मौलिकता याविषयी मराठीतील ख्यातनाम साहित्यिक, समीक्षक व विचारवंत प्र. के. अत्रे म्हणतात, " एखाद्या शेतात मोहराचा हंडा अचानक सापडावा तसा बहिणाबाईंच्या काव्याचा शोध गेल्या दिवाळीत महाराष्ट्राला लागला. त्यांच्या शब्दाशब्दातून प्रतिभा नुसती झिरपते आहे. असे सरस आणि सोज्वळ काव्य मराठीत फार थोडे आहे. हा तर तोंडात बोट घालायला लावेल असा चमत्कार आहे". ५ बहिणाबाईंचे सुपुत्र, प्रसिद्ध साहित्यिक सोपानदेव चौधरी आपल्या मातोश्रींचे काव्य हस्तलिखित स्वरूपात प्र.के.अत्रे यांच्याकडे नेतात. तेव्हा अत्रे यांनी बहिणाबाईंच्या काव्यावर केलेले भाकित बहिणाबाईंच्या काव्यातील प्रतिभा स्पष्ट करणारे आहे. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांचे धाडस व आत्मनिर्भरता याविषयी सोपानदेव चौधरी यांनी काढलेले गौरव उद्गार अतिशय महत्त्वाचे आहेत. ते म्हणतात, " सारा संसार गरिबीचाच झाला पण तिने दारिद्र्य येऊ दिले नाही ". ६ बहिणाबाई अशिक्षित असल्या तरी व्यवहार ज्ञानाच्या दृष्टीने, कौटुंबिक समतोल राखण्याच्या दृष्टीने परिपक्व व निर्भर होत्या. मानवी जीवनाचा खरा प्रवास ज्याला त्याला आपल्या जीवांबरोबरच करायचा असतो. हे जीवनाचे तारक तत्त्वज्ञान बहिणाबाईंना उमगले होते. म्हणूनच बहिणाबाई आपल्या काव्याच्या माध्यमातून मानव समूहाला आत्मनिर्भर होण्याचा मौलिक संदेश देतात.

समारोप -मानवाला माणूस म्हणून जगण्याचा, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व एकात्मता या मूल्यांची शिकवण देणारा विचार, संदेश कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या काव्यात ओतप्रोत भरलेला आहे. मानवाला विचाराने, कर्तृत्वाने आभाळासारखे उंच व धरती सारखे सर्व समावेशक तसेच विनम्र जगता आले पाहिजे. आपलं जगणं इतरांसाठी मोलाचे ठरले पाहिजे. जगत असताना सुख दुःख, चढ उतार यांचा सामना करावा लागतो. हे स्वाभाविक आहे. मात्र भरभराटीच्या काळात मानवाने उत्तू नये, मातू नये, व कठीण प्रसंगी धीर सोडू नये. साहजिकच मौल्यवान असे मानवी जीवन आपल्याला मिळालेले असल्यामुळे आपण स्वत्व, स्वाभिमान व निर्भय वृत्तीने जगलं पाहिजे. कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांनी समाज व्यवस्थेला आपल्या काव्याच्या माध्यमातून दिलेला आत्मनिर्भरतेचा संदेश कालातीत स्वरूपाचा आहे.

संदर्भ

१. लोककहाणी जनाबाईंची: इंद्रजित भालेराव, साक्षात प्रकाशन, २०१२, पृ. ७९
२. बहिणाबाईंची गाणी: प्रमिला भिरुड, व्यंकटेश प्रकाशन, जळगाव, २०००, पृ. १४१
३. भूमिकन्या बहिणाबाई चौधरी एक चिंतन: स्नेहलता चौधरी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९४, पृ. ५६, ५७
४. तत्रैव : पृ. १६०
५. आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या विश्लेषणात्मक इतिहास: डॉ. फुला बागुल, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, २०१५, पृ. ८३
६. भूमिकन्या बहिणाबाई चौधरी एक चिंतन: स्नेहलता चौधरी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९९४, पृ. ८